

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

С.М. Скуріхін

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри військової підготовки
Національного університету
«Одеська юридична академія»*

Постановка проблеми. Збройні Сили України, як інститут держави, посідають особливе місце в її механізмі. Специфіка призначення і діяльності Збройних Сил, високі психологічні та фізичні навантаження під час військової служби, підвищене почуття обов'язку перед державою, та інші чинники сприяють виокремленню військовослужбовців в окрему соціальну спільність. Правові аспекти посідають одне з найважливіших місць в існуванні цього інституту, оскільки проходження військової служби, взаємини між військовослужбовцями, військова дисципліна, несення бойового чергування, правила поведінки на полі бою та інші питання строго регламентовані в міжнародних договорах, законах і підзаконних актах. Сприйняття норм військового права та їх дотримання, формування правової активності та правової культури багато в чому пов'язані з процесом правової соціалізації військовослужбовців у специфічних умовах військової служби.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Якщо дослідженню правової соціалізації в юриспруденції приділена значна увага, то теоретичні аспекти правової соціалізації військовослужбовців Збройних Сил України у науковій літературі практично не порушувалися. У вигляді методичних рекомендацій і навчальних посібників в основному висвітлювалися питання правового виховання в армії. Серед останніх таких досліджень слід виокремити роботи В.І. Царенка, В.І. Алещенка. У цих роботах автори розглядають правове виховання в механізмі формування правосвідомості військовослужбовців в Україні.

Мета статті полягає в аналізі особливостей правової соціалізації військовослужбовців Збройних Сил України, а також впливу правової соціалізації на формування правової культури військовослужбовців.

Основні результати дослідження. Термін «соціалізація» (від лат. *socialis* – соціальний) було введено французьким соціологом і філософом Е. Дюркгеймом для позначення процесу розвитку соціальної природи людини [1, с. 67]. Людина приходить у цей світ і вже застає такі, що склалися до неї соціальні (у тому числі правові) ролі, державу, законодавство, сталі соціальні

відносини. Щоб стати особою, вона повинна їх інтеріоризувати: не просто дізнатися про їх існування з підручників, але навчитися на особистому досвіді їх «грати» [2, с. 340]. Існує безліч різних трактувань процесу соціалізації. Французький соціолог Г. Тард вважав, що в основі соціалізації лежить принцип наслідування. Американський соціолог Т. Парсонс вбачав у ньому процес інтерналізації суспільних норм, вибирання інформації про значущих інших. Американський соціолог Дж. Смелзер зазначав, що соціалізація – це досвід, якого набули люди, і цінності, що усвідомлені ними, і які потрібні для їх соціальних ролей [3, с. 202]. Нині соціалізація розглядається як «процес засвоєння і подальшого розвитку індивідом соціально-культурного досвіду – трудових навичок, знань, норм, цінностей, традицій, що накопичуються і передаються від покоління до покоління, процес включення індивіда до системи суспільних відносин і формування у нього соціальних якостей» [4, с. 441]. Соціалізація дає людині можливість взаємодіяти з іншими людьми, а також сприяє передачі досвіду від покоління до покоління.

На теоретичному рівні виокремлюють механізми соціалізації, під якими розуміють сукупність соціальних процесів, що забезпечують функціонування соціалізаційного процесу. До їх числа належать: а) соціальна адаптація (від лат. *adoption* – пристосування) – процес освоєння індивідом соціальних ролей у соціальній організації, тобто організації взаємодій з іншими індивідами; б) ідентифікація (від лат. *identificare* – ототожнення) – процес фіксації, визначення індивідом усвідомленого і прийнятого сенсу його позиції в соціальному просторі; в) інтеріоризація (від лат. *interior* – внутрішній) – процес засвоєння соціальних ролей, тобто перенесення соціальних норм і цінностей у внутрішню нормативно-ціннісну структуру особи; г) цілеспрямованість – процес цілеорієнтації індивіда, а також напрацювання цілей і стратегії їх досягнення в соціальному просторі [5, с. 180].

У процесі соціалізації індивід постійно освоює нові соціальні статуси і засвоює тотожно їм соціальні ролі, що є необхідною умовою його успішного функціонування в суспільстві. Однією з фундаментальних сторін загальної соціалізації є правовий аспект соціалізації особи. Правова соціалізація, при цьому, є процесом включення індивіда до системи правовідносин цього суспільства, на основі засвоєння всієї правової культури цього суспільства [6, с. 114]. По суті, правова соціалізація ототожнюється з правовою інкультурацією – процесом, у межах якого індивід засвоює традиційні способи правового мислення і правових дій, що є характерними для правової культури, до якої він належить [7, с. 57]. Індивід отримує вже готові юридичні знання, уявлення, принципи, ідеї тощо, на основі чого у нього виникає схожий з типовим алгоритм правового мислення, стереотип реагування на ту або іншу юридичну ситуацію. Стиль юридичної думки, образ правового мислення, іманентно властивий їм зміст обумовлюють відповідну правову поведінку індивідів [8, с. 34].

Важливим підсумком правової соціалізації є орієнтація індивіда на правомірну поведінку. У процесі правової соціалізації відбувається заміна правомірної поведінки за примусом правомірною поведінкою, зумовленою особистими переконаннями. Цілі правової соціалізації виявляються досягнутими

тоді, коли індивіди, як зазначає Е. Фромм, «досягають такого типу поведінки, при якому вони хочуть діяти так, як вони повинні діяти як члени цього суспільства. Вони повинні бажати робити те, що необхідно для суспільства» [6, с. 114].

Завдяки правовій соціалізації індивід засвоює правові знання, норми, цінності, які дозволяють йому функціонувати як повноцінному і повноправному члену суспільства. Зміст правової соціалізації особи охоплює засвоєння: а) юридичної мови соціальної спільноти; б) відповідних способів і методів мислення, властивих правовій культурі; в) форм раціональності і почуттів; г) прийнятих нею правових норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків і методів діяльності тощо [9, с. 410].

Процес правової соціалізації може бути стихійним і цілеспрямованим [10, с. 90]. При цьому цілеспрямована правова соціалізація є не що інше, як правове виховання. Розрізняють три форми правової соціалізації: 1) за допомогою навчання – полягає в придбанні елементарних правових знань і засвоєнні відповідних норм. При навчанні прищеплюється певний образ поведінки. Тут найактивніше себе проявляє держава, починаючи із закріплення в законодавстві відповідних норм, утворення державних інститутів і до створення розгалуженої системи загальної і юридичної освіти; 2) шляхом передачі досвіду – відбувається в результаті осмислення власних помилок і подій свого досвіду, а також життєвого досвіду навколишніх людей; 3) «символічна» соціалізація – ґрунтується на власних абстрактних уявленнях людини про право, державу, країну, націю [2, с. 341].

Індивід проходить процес правової соціалізації впродовж усього свого життя. Особливості й активність цього процесу залежать від багатьох чинників: віку, роду занять, рівня включення індивіда в правове життя. Так, залежно від віку, індивід проходить ряд етапів правової соціалізації: у дитячому віці (первинна правова соціалізація); в отрочстві (вторинна правова соціалізація); у зрілому віці (третинна правова соціалізація) [2, с. 340–341]. При цьому, «образ права», сформований у дитячому і підлітковому віці, у міру дорослішання людини доповнюється і зазнає змін, але ніколи не зникає повністю [11, с. 104].

Правова соціалізація пов'язана також із залученням і входженням людини в ту або іншу професійну групу. На формування особистості впливають характер праці, її предметний зміст, форми колективної організації, суспільна значущість результатів, розширення меж правового регулювання, притаманний їй технологічний процес, можливості для виявлення самостійності, ініціативи [7, с. 59].

Вступаючи на військову службу, індивід продовжує соціалізуватися. Процес правової соціалізації військовослужбовця зумовлений специфікою функціонування цього інституту. Об'єктивна необхідність у жорсткому і повному врегулюванні правовими нормами всіх аспектів життя і діяльності збройних сил визначає соціалізаційні процеси в армійському середовищі як правові. До особливостей правової соціалізації військовослужбовців зараховують характерні риси військово-правового і військово-соціального середовища, в якому здійснюється життєдіяльність індивіда, а саме: ціннісний зміст вій-

ської служби, який визначає яскраво виражену військово-професійну спрямованість правової соціалізації; жорсткий характер (по вимогах, змісту, установках, за часом) норм, регулюючих взаємодію військовослужбовців; розвинену правову (знаково-символічну) систему регуляції діяльності; специфічний ціннісно-нормативний характер змісту соціального відбору індивідів для військової служби; соціальний контроль військової служби, що забезпечує суворе наслідування соціальних цінностей і норм; інтеграційний характер інституту військової служби; військово-соціальну організацію, що створюється в рамках інституту військової служби для залучення індивіда до військово-соціальної практики; правовий статус військовослужбовця і відповідні йому ролі; специфіку військової діяльності, що вимагає від військовослужбовця конкретних знань, навичок і умінь правового характеру; тотальний характер соціалізуючої дії служби [5, с. 181–182].

В умовах військової служби часто, відбувається не поступальна соціалізація, а ресоціалізація індивіда, тобто засвоєння нових цінностей, ролей, навичок замість колишніх, недостатньо засвоєних або застарілих. До чинників ресоціалізації в екстремальних умовах (за Ірвінгом Гоффманом) прийнято зараховувати такі: ізоляція (фізична або географічна) від зовнішнього світу; постійне спілкування з одними і тими ж людьми, з якими індивід працює, відпочиває, спить; втрата колишньої ідентифікації, яка відбувається через ритуал переодягання (зміна форми одягу); перейменування, заміна старого імені на «ідентифікаційний номер» (чи, наприклад, військове звання: рядовий, сержант, курсант) й отримання статусу: військовослужбовець, ув'язнений, хворий; зміна старої обстановки на нову, знеособлену; відвикання від старих звичок, звичаїв і звикання до нових; втрата свободи дій [5, с. 184].

У процесі правової соціалізації формується особистість військовослужбовця, відбувається його адаптація до нормативних вимог, що визначають умови й особливості військового життя. Адаптація до умов військової служби майбутніх офіцерів Збройних Сил України здійснюється у вищих військових навчальних закладах і у військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України. Особливості правової соціалізації курсантів – майбутніх офіцерів, зумовлені особливостями організації спільної діяльності і спілкування в освітньому, культурному середовищі військових навчальних закладів, що моделюють форми взаємодії у Збройних Силах. Специфічними є й умови для формування особистісних сенсів, що визначають ставлення індивіда до світу, соціальної позиції, правових цінностей, самосвідомості, ціннісно-сміслового ядра світогляду тощо. На цьому етапі правової соціалізації відбуваються орієнтація курсанта у соціальному просторі як військовослужбовця, відбувається його підготовка до служби як офіцера Збройних Сил України. Курсант проходить і засвоює певні правові статуси: учень, підлеглий, днювальний, вартівий, командир підрозділу тощо. Засвоєння цих статусів, прийняття військово-правових цінностей як власних сприяє формуванню особливого шару правової культури.

Від ступеню правової соціалізації курсантів багато в чому залежить їх орієнтація на правомірну поведінку. Розглядаючи умови реалізації правової

норми В.М. Сирих зазначає: по-перше, для того, щоб норма могла бути реалізованою, вона насамперед має бути засвоєною учасниками правовідносин, переведеною у внутрішній план, закріпленою в мотивах, потребах, цілях індивіда. При цьому не лише норма, але й основні елементи правової системи повинні знайти відображення у внутрішньопсихологічних особливостях особистості. Механізми правової соціалізації створюють немовби основи правової поведінки громадянина. Важко переоцінити значення для правомірної поведінки соціалізації як процесу, що забезпечує інтерналізацію установок і норм і змінюючої зовнішні санкції на внутрішній контроль. По-друге, безпосередньо перед ухваленням рішення громадяни співвідносять наявну ситуацію з нормою, приймаючи рішення на основі всього комплексу правових знань, сформованого ставлення до основних елементів правової системи, своєї позиції, інтересів, потреб, знання конкретного закону. Значною мірою характер цього рішення уже зумовлений мірою і характером соціалізації індивіда [6, с. 112–113].

Правова соціалізація курсантів характеризується вимогою цілісного й комплексного засвоєння і відтворення правового, соціально-професійного і культурного досвіду, що забезпечує їм адаптацію до умов мікро- і макросоціуму, що змінюється, іноді з діаметрально протилежними ціннісними орієнтирами і нерідко з прихованою ворожістю.

Слід зазначити, що соціалізація, у тому числі і правова, може мати і свою протилежність. Якщо сутність процесу соціалізації загалом підходить для засвоєння особистістю соціальних норм, цінностей, ролей, що схвалюються суспільством і спрямованих на його стабілізацію і нормальне функціонування, то категорія «асоціалізація» означає процес засвоєння індивідом певних антигромадських, асоціальних норм, принципів, негативних ролей, установок, стереотипів поведінки, які об'єктивно призводять до деформації громадських зв'язків, до дестабілізації суспільства [12, с. 55]. Протиріччя, що загострюється, між ціннісними орієнтирами, що формуються у військовому навчальному закладі (мир, честь, неприйняття насильства, загальне благо тощо) і ціннісними орієнтирами, що переважають у суспільстві (фінансове благополуччя, кар'єризм, досягнення особистої мети будь-яким шляхом тощо), ускладнює процес правової соціалізації курсантів. При недостатній увазі до вирішення цього протиріччя в навчальному закладі спостерігається заміщення в структурі правової соціалізації майбутнього офіцера позитивних цінностей на негативні.

На ці процеси певною мірою впливають негативні армійські традиції, погляди неформальних лідерів, які часто культивують ці традиції, рівень конформності окремо взятого індивіда. Багато правових вчинків у процесі соціалізації пояснюються прагненням до самоствердження у військовому колективі, бажанням отримати визнання, повагу, підтримку товаришів по службі. Встановлено, що впливові групи або конформності піддаються більшою чи меншою мірою всі люди. Конформність – явище соціально-психологічного характеру – постійно є присутнім у будь-якій групі, а міра конформності залежить від роду постійних занять, віку, особистих психологічних якостей суб'єкта [13, с. 240–243]. Особи, що з різних причин відчужено ставляться до

правових цінностей, можуть навчати курсантів військових навчальних закладів протиправній (злочинній) поведінці цілком свідомо, поступово залучаючи їх до протиправної діяльності. Подібний «учитель» може мотивувати злочинну поведінку позитивними, схвалюваними суспільством цінностями, наприклад, чесністю, справедливістю, турботою про ближнього приховуючи при цьому істинні мотиви [12, с. 56–57].

Дія асоціальних чинників впливу на свідомість і поведінку курсантів військових навчальних закладів у правовій сфері веде до несумлінного ставлення до професійних обов'язків, звільнення з лав Збройних Сил України, сприяє розвитку правових аномалій, підсилює ризики неправомірної поведінки, знижує рівень правової культури.

Після присвоєння курсантові офіцерського звання процес правової соціалізації не припиняється. Військова служба як соціальний інститут соціалізуючи впливає на офіцерський склад. Офіцер включається в нові мікро- і макрогрупи, освоює нові соціальні ролі і правові статуси (командир, начальник, фахівець, інженер, педагог, службова особа караулу та добового наряду тощо).

Уявляється, правова соціалізація офіцера Збройних Сил України має бути спрямованою на: а) адаптацію офіцера до специфічних умов діяльності військової організації, освоєння службово-професійних ролей, засвоєння нормативного регулювання всіх сфер військово-службової діяльності; б) інтеграцію всередині контактної соціальної спільності (взвод, рота, колектив офіцерів військової частини, штабу тощо), визначення свого правового статусу в груповому просторі; в) засвоєння правових норм, цінностей, правових традицій тощо, перетворення їх на внутрішні, інтеріоризовані регулятори правової поведінки всередині соціальної спільності; г) орієнтацію в правовому просторі шляхом формування власної системи ціннісних установок, стратегічних життєвих цілей і засобів їх досягнення у багаторівневій перспективі.

Підсумком правової соціалізації офіцера є формування специфічних особистих якостей, необхідних для повноцінного виконання ним обов'язків, пов'язаних із забезпеченням захисту держави. На думку С.В. Назаренка, до таких якостей належать: 1) загально соціальні якості: людяність, справедливість, патріотизм; комунікабельність, доброта, чуйність, соціальна творча активність тощо; 2) військово-професійні якості: військова майстерність, кваліфікація, компетентність тощо; 3) військово-політичні якості: громадянськість, державність, дисциплінованість тощо; 4) моральні якості: честь офіцера, добросовісне виконання військового обов'язку, бойове братерство, військово товариство тощо; 5) психологічні якості: витримка, характер, цілеспрямованість, воля, самостійність тощо; 6) фізичні якості: сила, витривалість, реакція тощо [5, с. 182]. Від рівня оволодіння цими якостями залежить професіоналізм офіцера, стан його загальної і правової культури.

Висновок. У результаті проведеного аналізу правову соціалізацію військовослужбовців можна визначити як цілісне й комплексне засвоєння і відтворення правового, соціально-професійного і культурного досвіду, що забезпечує військовослужбовцям адаптацію до умов військової служби, сприяє формуванню їх правової культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Соціально-психологічні засади професійного спілкування офіцерів: Навч. посіб. для курсантів / [А.М. Богущ, О.В. Мазурік, В.І. Паламарчук, С.К. Хаджиралева]. – О. : ОІСВ, 1998. – 88 с.
2. *Крестовская Н.Н.* Теория государства и права: Элементарный курс / Н.Н. Крестовская, Л.Г. Матвеева – Х. : Одиссей, 2007. – 384 с.
3. Культурология: Учеб. пособ. / [Г.В. Драч, В.Е. Давидович, А.Н. Ерыгин и др.]; под ред. проф. Г.В. Драча. – М. : Альфа-М, 2003. – 432 с.
4. *Философский словарь* / [А.В. Адо, И.И. Андреев, Н.П. Аникеев и др.]; под ред. И.Т. Фролова – М. : Политиздат, 1987. – 590 с.
5. *Назаренко С.В.* Социология: Учеб. пособ. / С.В. Назаренко. – СПб. : Питер, 2009. – 496 с.
6. Социология права: Учебник / [В.М. Сырых, В.Н. Зенков, В.В. Глазырин и др.]; под ред. проф. В.М. Сырых. – М. : Юрид. дом «Юстицинформ», 2004. – 464 с.
7. *Правове виховання в сучасній Україні: Монографія* / [А.П. Гетьман, Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян та ін.]; за ред. В.Я. Тація, А.П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.
8. *Байниязов Р.С.* Правосознание и российский правовой менталитет / Р.С. Байниязов // Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 31–40.
9. *Дзьобань О.П.* Правове виховання як засіб правової соціалізації: філософсько-правові аспекти / О.П. Дзьобань, Є.М. Мануйлов // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / [відп. ред. В.Я. Тацій]. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 407–416.
10. *Оборотов Ю.Н.* Современное государство: основы теории: Учеб. курс / Ю.Н. Оборотов. – О. : Астропринт, 1998. – 132 с.
11. *Бабенко А.Н.* Правовая социализация как процесс освоения правовых ценностей / А.Н. Бабенко // Государство и право. – 2005. – № 2. – С. 104 – 106.
12. *Баранов П.П.* Правовая психология курсантов вузов МВД России : Монография / П.П. Баранов, Л.В. Мещерякова. – Ростов-на/Д. : РЮИ МВД России, 2001. – 168 с.
13. *Чуфаровский Ю.В.* Юридическая психология: Учебник / Ю.В. Чуфаровский. – М. : Новый Юрист, 1998. – 448 с.

Скурихін С.М. Особливості правової соціалізації військовослужбовців Збройних Сил України

У статті здійснено аналіз особливостей правової соціалізації в умовах військової служби в Україні. Під час правової соціалізації формується особистість військовослужбовців, відбувається їх адаптація до нормативних вимог, що визначають специфіку військової служби. Від ступеню правової соціалізації військовослужбовців залежить їх орієнтація на правомірну поведінку.

Ключові слова: соціалізація, правова соціалізація, правова соціалізація військовослужбовців.

Скурихин С.Н. Особенности правовой социализации военнослужащих Вооруженных Сил Украины

В статье проанализированы особенности правовой социализации в условиях военной службы в Украине. Во время правовой социализации формируется личность военнослужащих, происходит их адаптация к нормативным требованиям, определя-

ющим специфику военной службы. От степени правовой социализации военнослужащих зависит их ориентация на правомерное поведение.

Ключевые слова: социализация, правовая социализация, правовая социализация военнослужащих.

Skychikhin S.N. Peculiarities of legal socialization of the Armed Forces of Ukraine

In the article features of legal socialization under conditions of military service in Ukraine are analysed. During legal socialization the identity of the military personnel develops their adaptation to the standard requirements defining specifics of military service takes place. Their orientation to lawful behavior depends on extent of legal socialization of the military personnel.

Keywords: socialization, legal socialization, legal socialization of the military personnel.

Стаття надійшла до редакції 16.07.2013.